

Rizikos visuomenė: centralizuoto šildymo sistemos atvejis Lietuvoje

VYLIUS LEONAVIČIUS

Sociologijos katedra, Vytauto Didžiojo universitetas, Donelaičio g. 52-309, LT-44244 Kaunas

El. paštas: v.leonavicius@smf.vdu.lt

DAINIUS GENYS

Energetinio saugumo tyrimų centras, Vytauto Didžiojo universitetas, Donelaičio g. 52-309, LT-44244 Kaunas

El. paštas: d.genys@estc.vdu.lt

Straipsnyje¹ analizuojama galima grėsmė didelei Lietuvos visuomenės daliai, kylanti dėl centralizuoto šildymo sistemos funkcionavimo rizikos. Aptariama, kaip sovietiniu laikotarpiu didelė visuomenės dalis tapo energetikos sistemos įkaitu ir kaip pažangia laikyta centralizuoto šildymo sistema šiandien yra sunki našta daugybei šalies gyventojų. Analizuojant „organizuoto neatsakingumo“ reiškinį, atskleidžiamas rizikos visuomenės paradoksas (kuris apibūdina dualistinę rizikos – rizikos kūrimo ir politinės atsakomybės vengimo – prigimtį), iš dalies paaiškinantis atsakingų institucijų nesugebėjimą spręsti centralizuotos šildymo problemas.

Raktažodžiai: rizikos visuomenė, grėsmė, organizuotas neatsakingumas, centralizuoto šildymo sistema

ĮVADAS

Lietuvos energetikos sistema yra viena didžiausių ir kartu problemiškesnių ekonomikos sričių, kurios rizika ir grėsmė² vienaip ar kitaip paliečia kiekvieną valstybės pilietį ir kiekvieną visuomenės gyvenimo sritį (Augutis ir kt. 2009). Tarp daugybės energetikos sistemos sukuriamų rizikų ir grėsmių viena svarbiausių ir daugelį šalies gyventojų tiesiogiai liečiančių problemų yra centralizuotas šildymas. Absoliuti Lietuvos gyventojų dauguma tapo centralizuoto šildymo įkaitais, nes ne tik gyvena dar sovietiniais laikais pastatytuose ir energijos tausoji- mo požiūriu nekokybiškuose daugiabučiuose, bet ir beveik negali pakeisti esamos situacijos. Nepaisant augančio viešo žinojimo ir nuolatinių diskusijų, šios problemos nepavyksta sumažinti. Galima teigti, kad centralizuoto šildymo problema atskleidžia paradokšalią rizikos visuomenės situaciją, kai visiems aiški sprendimo (pvz., skatinant namų renovaciją) nauda stringa dėl atsakingų institucijų nesugebėjimo efektyviai veikti. Straipsnyje analizuojama galima grėsmė didelei Lietuvos visuomenės daliai, kylanti dėl centralizuoto šildymo sistemos funkcionavimo rizikos.

¹ Straipsnis parašytas kaip „Lietuvos energetinio saugumo tyrimo ir energetinio saugumo lygio įvertinimo“ projekto dalis. Tyrimą finansavo Lietuvos mokslo taryba (sutarties Nr. ATE-06-2012).

² *Rizika* apibrėžiama kaip tam tikra nepalankaus ar nepageidautino bei galimą žalą sukeliančio įvykio tikimybė. Anot A. Giddenso (1999), rizikos samprata yra neatskiriama nuo tikimybės (*probability*) ir neapibrėžtumo (*uncertainty*) sąvokų. Rizika nėra tas pats, kas grėsmė (*hazard*) ar pavojus (*danger*). Rizika tik nurodo galimą grėsmę (*hazard*), kuri įvertinama kaip galimybė ateityje ir apibūdina situacijos neapibrėžtumą tikėtina įvykio rizika.

ŠIUOLAIKINĖS RIZIKOS KILMĖS IŠTAKOS

Visas sritis persmelkianti „rizika“ tapo dabartinio laikotarpio žymekliu, kurio visuomenė nebedrįsta vienareikšmiškai optimistiškai vertinti (Jasanoff 1999: 136). Veikiau priešingai – daugelį nūdienos sričių persmelkiantis netikrumas, nesaugumas kaip tik ir yra modernizacijos procesų pasekmės (Beck 1998; Giddens 1991; Bauman 2007). Daugelis fizinių grėsmių, pvz., energetikos sistema, buvo sukurtos organizacijų, siekiančių kontroliuoti progresą. Žmonija sugeba greičiau kurti ir gaminti nei perprasti įvairiausias galimas savo kūrybos pasekmes (Beck 1992; Bauman 2011). Nuolatinės rizikos nėra individualių minčių, ketinimų ar strategijų pasekmė, jas formuoja socialiniai procesai (Beck 1998). Suvokimas, kad rizikos problemos yra giliai įkūnytos pačioje visuomenėje ir kad su jomis negali būti susitvarkyta vien tik objektyviu bei techniniu rizikos apskaičiavimu ir įvertinimu, buvo pirminis stimulus rizikos sociologijai atsirasti (Leonavičius, Genys 2011).

Perėjimas į rizikos visuomenę vyksta neplanuotai. Rizika kyla automatiškai veikiant autonomiškiems modernizacijos procesams, kurie yra kurti ir akli pasekmėms bei pavojams (Elliott 2002: 296). Kartu su modernizacija rizika iškyla kaip modernybės nematoma autonomiška pusė. Rizika visada priklauso nuo sprendimų ir kartu tuos sprendimus suponuoja. Kilus rizikos kontrolės bei pasekmių suvaldymo (ar bent jau numatymo) idėjoms, rizika tapo politine problema. Sprendimų priėmimas transformuoja nesuskaičiuojamas grėsmes į apskaičiuojamą riziką. Taigi „rizikos visuomenės“ idėja siejama su modernizacijos racionalumu ir bandymu kontroliuoti grėsmes numatant riziką tiek privačioje, tiek viešojoje srityje (Beck 1998: 30).

Mokslinis rizikos diskursas apima bandymą apskaičiuoti tam tikro įvykio tikimybę (neatmetant nei optimistiškiausio, nei pesimistiškiausio scenarijų). Ilgą laiką manyta, jog suvaldyti rizikos pasekmes (vadinas, ir mažinti rizikos pavojų) padeda tikslus rizikos apskaičiavimas bei apsidraudimas nuo jos. Tačiau rizikos prigimties kaita globalizacijos amžiuje sugriauna tiek rizikos apskaičiavimą, tiek apsidraudimą nuo jos, taigi, ir bet kokias valstybės garantijas. Tai atskleidžia dviprasmę eilinių žmonių būklę, nes jie yra priklausomi nuo sprendimų priėmėjų ir rizikos suvaldymo pasekmių. Tačiau nei pavieniai individai, nei specifinės žmonių grupės (politikai, verslininkai, mokslininkai ir t. t.) tiksliai nežino ir negali suprasti rizikos apimtį, įvertinti galimų ekologinių, ekonominių, politinių ar socialinių pasekmių. Neįmanoma ir tiksliai apskaičiuoti rizikos tikimybės, apibrėžti kompensacijas ar priskirti atsakomybę. Rizika formuojasi ir egzistuoja kaip savarankiškas reiškiny, persmelkiantis tiek laiko, tiek geografijos kontekstus, todėl yra sunkiai suvaldomas ir prognozuojamas. Anot U. Becko, rizika prasideda tada, kai nepasitikima saugumu ir netikima progresu. Rizika griaua bandymus nuspėti realų potencialios katastrofos įvykį. Rizikos samprata apibūdina specifinę tarpinę būklę tarp saugumo ir destruktijos, kai gresiančios rizikos suvokimas nulemia mąstymą ir veiklą (Beck 2005: 213).

ENERGETIKOS SISTEMA KAIP RIZIKOS FORMA

Energetikos sistemos plėtra yra milžiniškas šiuolaikinės rizikos šaltinis. Pasak U. Becko (1998), energetikos sistemą reikia suprasti kaip neišvengiamą industrinės visuomenės plėtros dalį, kuri savaime (objektyvistiniu požiūriu) kuria grėsmes (pvz., branduolinės katastrofos, ekologinės nelaimės ir t. t.). Energetinis saugumas bei energetikos sistemos plėtros rizika yra susiję ne tik su būtinybe apsirūpinti pigiais ir ekologiškais energetiniais resursais, energetikos sistemoje glūdinčios pavojais (pvz., priklausymas centralizuotai šildymo siste-

mai; branduolinės avarijos pavojus ir t. t.) paliečia kiekvieną žmogų. Rizikos visuomenė yra globali. Modernizacijos pavojai ilgainiui it bumerangas grįžta nepripažindami socialinių klasių, ekonominių sistemų ar valstybių. Rizikos situacijose atsiduria ne tik pralaimėtojai, bet ir laimėtojai. Kyla pavojus ne tik žmogaus sveikatai, bet ir nuosavybei, pelnui ir net politiniam legitimumui.

U. Beckas neretai kaltinamas tuo (Scott 2005), jog kalbėdamas apie riziką jis pernelyg remiasi objektyvistiniu jos egzistavimu ir per daug redukuoja subjektyvų rizikos konstravimo aspektą. Kaip minėta, nesaugumo jausmas kyla ne tik dėl objektyvių pavojų, bet ir bandymo apskaičiuoti jų tikimybę bei jos pasekmes arba tiesiog dėl rizikos eskalavimo (pateikiant visuomenei įvairiausias rizikos interpretacijas, apskaičiavimus ir vertinimus). U. Becko teigimu (2005), atskirti rizikos visuomenėje objektyvios ir konstruktyvistinės rizikos ištakas ar kalbėti apie kažkurio dėmens svarbą kito sąskaita nėra prasmės, nes tai yra dvi tos pačios monetos pusės. Rizikos tikimybė priklauso nuo jos realumo ir išsipildymo. Rizikos nėra, jei nėra realių pavojų. Vadinasi, viena vertus, realūs pavojai sudaro prielaidas rizikos formavimuisi, kita vertus, viešas žinojimas apie įvykio tikimybes bei pasekmes nulemia rizikai atsirasti. Rizikos tapimas „realia“ priklauso nuo visuotinės eskalacijos (pvz., žiniasklaidos, politikų, ekspertų ir kt. intensyvaus kalbėjimo). Vadinasi, žinių prieinamumas apie tam tikrus pavojus ir galimą jų žalą transformuoja pavojus į rizikas (Beck 2005: 214).

Lietuvos energetikos sistemos rizikos samprata ir nerimas dėl jos turi papildomų ypatumų, susijusių su 50 metų sovietine okupacija. Mėginant suvokti savitą sovietinio laikotarpio visuomenės padėtį, reikėtų išskirti dvi sąvokas: *sovietinę modernizaciją* ir *sovietinio laikotarpio modernizaciją* (Leonavičius 2008). Toks analitinis atskyrimas leidžia geriau paaiškinti sovietinio laikotarpio visuomenės modernizacijos padarinius. Kaip ir visos moderniosios industrinės visuomenės, sovietinė valstybė neišvengiamai privalėjo lygiagrečiai plėtoti glaudžiai tarpusavyje susijusias įvairias visuomenės sritis (industrializaciją, urbanizaciją, biurokratizaciją, visuomenės švietimo ir sveikatos priežiūros sistemas ir t. t.). Energetinė posistemė turėjo būti viena iš bazinių valstybės plėtros sričių³. Tipologiškai tai buvo visų moderniųjų industrinių visuomenių plėtros būtinos sąlygos, tad galima kalbėti apie sovietiniu laikotarpiu vykusią vakarietiškojo tipo visuomenės modernizaciją. Tačiau sovietinė sistema savitai plėtojo šią modernizaciją, o dauguma modernizacijos negatyvių aspektų (ekologinės, biurokratinės, ekonominės, energetinės ir t. t.), taip pat ir rizikos visuomenės, čia pasireiškė ryškiau nei demokratinėse industrinėse Vakarų visuomenėse⁴, kuriose buvo galima viešai diskutuoti apie modernizacijos produkuojamas rizikas. Sudėtingos ir centralizuotos energetikos sistemos rizika tampa ypač didelė, kai ši sistema dėl politinių ir ideologinių veiksnių bei ydingos ekonominės logikos plėtojama neefektyviai ir nekokybiškai. Net ir praėjus daugiau nei dviem dešimtmečiams po Nepriklausomybės atgavimo, energetikos sistemos saugumo problema bei rizika vis dar išlieka gana didelė (Augutis 2012; Augutis ir kt. 2009).

OBJEKTYVISTINIS RIZIKOS KŪRIMO DĖMUO: RIZIKA KAIP ORGANIZACIJŲ IR INSTITUCIJŲ KŪRYBOS PASEKMĖ

Lietuvos energetikos sistema buvo kuriama sovietmečiu remiantis tuometinėmis technologijomis ir ideologinėmis nuostatomis. Skirtingai nei kapitalistinėse sistemose, kur visuomenės

³ Dabar ironiją sukelia sovietų laikais veikiausiai tvirtai tikint deklaruoti ir viešai kabinti lozungai su V. I. Lenino žodžiais: „Komunizmas – tai komunistų valdžia plius visos šalies elektrifikacija“.

⁴ Pvz., Černobylio katastrofa laikytina specifiniu, būtent *sovietinės modernizacijos*, simboliu.

gamybos perteklius atitenka ekonomikos organizacijų galios subjektams, socialistinėje sistemoje visuomenės sukuriama perteklių pasisavindavo valstybės aparato galios subjektai. Jei kapitalizmas siekia pelno maksimizavimo, tai socializmas – galios (Castells 2007: 21). Planinė ekonomika daugelį esminių gėrybių, tokių kaip aprūpinimas gyvenamuoju plotu, šiluma, sveikata, traktavo kaip „būtiniausias reikmenis“, kurie turi būti prieinami visiems. Sovietų ekonomikos įgyvendinimas buvo paremtas vertikaliais administracijos sprendimais, kurie buvo perduodami tarp planavimo institucijų ir vykdančių ministerijų bei tarp ministerijų ir gamybos padalinių⁵ (Castells 2007: 27). Tai lėmė, jog energetikos sektoriaus paslaugų kainos struktūra daugeliui prekių neturėjo objektyvaus ryšio su realiais produkcijos kaštais (Buzar 2007: 20). Turint omenyje, jog aukščiausias sovietų sistemos tikslas buvo karinė galia, kuriam pasiekti buvo mobilizuotos visos pajėgos, tiek aprūpinimas būstu, tiek paslaugų tiekimas buvo traktuojami kaip antraplaniai dalykai. Kadangi pagrindinis dėmesys ir resursai buvo nukreipti karinei galybei stimuliuoti, visuomenės socialinė gerovė tenkinosi minimaliais resursais, todėl staigi urbanizacija su minimaliomis investicijomis vertė ieškoti savitų sprendimų.

Energijos infrastruktūros tinklai tapo pagrindiniais komponentais, leidžiančiais plėtoti masinę urbanizacijos politiką. Valstybė, kaip minėta, kontroliavo beveik visus apgyvendinimo proceso aspektus – pradedant projektavimu, statymu, paskirstymu ir baigiant namų priežiūra bei renovacija. Tai buvo viena iš esminių priežasčių, kodėl buvo statoma daug kolektyvinių daugiabučių namų rajonų, kuriuose vyravo centralizuotos komunalinės komunikacijos.

Sovietinio laikotarpio urbanizacijai ir su ja susijusiai energetinei infrastruktūrai būdinga: žemi šilumos efektyvumo standartai; prasta statybų medžiagų ir darbų kokybė; reikalavimų neatitinkantis aptarnavimas ir eksploatacija. Sovietinio laikotarpio namai turėjo didesnę nei vidutinis šilumos pralaidumą, kitaip sakant, jiems būdinga maža šilumos varža⁶. Dažniausios problemos – nesandarūs langai ir durys, netolygus šilumos tiekimas (tiek namo viduje, tiek tarp skirtingų namų), nepakankamas pamatų ir stogo apšiltinimas (ar jo nebuvimas). Daugelio standartinių blokinių namų izoliacija tarp betoninių plokščių sparčiai suprastėdavo ir tapdavo pralaidi orui ir netgi lietuvi (Buzar 2007: 23).

Ši sovietinės „gerovės valstybės“ ir tuometinių technologijų simbiozės palikimą, arba sovietinės modernizacijos produktą, paveldėjo didelė dabartinės Lietuvos visuomenės dalis. Šiandien daugiau kaip 34 tūkst. daugiabučių namų Lietuvoje, t. y. apie 96 %, yra pastatyti arba gavę statybos leidimus iki 1993 metų. Daugelis jų (apie 65 %) yra prijungti prie sovietmečiu išplėtos centrinio šildymo sistemos. Didžioji šilumos energijos dalis pagaminama naudojant iškastinį kurą – daugiau nei 70 % sudaro dujos, importuojamos iš vienintelio tiekėjo. Tokia plačiai išplėta centralizuota infrastruktūra, kurią diversifikuoti labai sunku, ir sovieti-

⁵ Sovietų ekonomiką formavo dvi pagrindinės institucijos: Gosplanas (Valstybinis plano komitetas), kuris nustatydavo visos ekonomikos tikslus penkeriems metams, o vėliau kasmet planuodavo įgyvendinimo priemones kiekvienam produktui, kiekvienam gamybos padalinii ir visai šaliai (todėl kiekvienais metais visų produktų kainas nustatydavo centras); ir Gosnabas (Valstybinis materialinio techninio tiekimo komitetas), kuris buvo atsakingas už visų kiekvienai operacijai reikalingų išteklių valdymą visoje šalyje (faktiškai kontroliavo prekių bei žaliavų srautus) (Castells 2007: 27–28).

⁶ 1959–1992 m. statytų gyvenamųjų namų išorinių sienų šilumos perdavimo koeficientai buvo 0,9–1,3 W/(m²K). Tuo laikotarpiu stambiaplakščių namų statybai buvo naudojama vienasluoksnė 300 mm storio keramzitbetonio plokštė su 25 mm išorės apdailos sluoksniu ir tinku iš vidaus, kurios šilumos perdavimo koeficientas – 1,1 W/(m²K). Švedijoje, pvz., 1975 m. sienų šilumos varžos vidurkis buvo 0,30 W/(m²K), 2001 m. – 0,17 W/(m²K) (Gudzinskas ir kt. 2011).

nės urbanizacijos metu pastatyta neefektyviu šilumos energijos naudojimu pasižyminčių daugiabučių namų⁷ gausybė didelę Lietuvos visuomenės dalį paverčia neefektyvios energetikos sistemos įkaitais.

KONSTRUKTYVISTINIS RIZIKOS KŪRIMO DĖMUO: ORGANIZUOTAS NEATSAKINGUMAS

Pasikeitus politinei, ekonominei ir socialinei situacijai, nepriklausomos šalies politikams tenka reformuoti ir pritaikyti energetikos sistemos veiklą naujiems standartams bei išvesti visuomenę iš centralizuoto šildymo spąstų⁸. Ir nors problema aktuali ir nuolat artikuliuojami įvairūs sprendimai viešumoje, beveik nepasistūmėta sprendžiant aktualiausius energetinio saugumo pavojus ir rizikas. Oficialiuose šalies dokumentuose (Nacionalinė energetikos (energetinės nepriklausomybės) strategija 2011) nurodoma, jog viena pagrindinių priemonių kovojant su centralizuoto šildymo problema yra šilumos taupymas ir jos panaudojimo efektyvumo didinimas. Tikslui pasiekti pristatoma daugiabučių namų atnaujinimo (modernizavimo / renovacijos) priemonė (ten pat: 20–21). Tačiau, nepaisant viešų ir įnirtingų diskusijų apie šios priemonės privalumus bei prieinamumą, 2005–2008 m. atnaujinimo programoje dalyvavo tik 720 namų, arba 2,1 % visų, turinčių tokią galimybę⁹. Kodėl nėra realių postūmių kovojant su pasekmėmis, nors viešas žinojimas apie energetikos sistemos produkuojamas rizikas ir grėsmes (šiuo atveju – kylančias centralizuoto šildymo paslaugų tiekimo kainas) nuolat auga?

Perfrazuojant U. Becką (1998), visuomenės pastangos įveikti nepageidaujamus energetikos sistemos pavojus bei rizikas paprastai yra apeinamos dėl užmaskuoto politinio, korporacinio ir socialinio *organizuoto neatsakingumo* (*organized irresponsibility*) poveikio. Rizikos visuomenės būklė nėra pasirenkama ir nuo jos pabėgti neįmanoma. Konkrečios grėsmės kyla ne dėl konkrečių individų (nors žmogiškasis veiksnys čia taip pat svarbus). Rizikos kilmė, kaip ir grėsmių vystymasis, yra anonimiška. Juk kuriant centralizuotą šildymo sistemą nebuvo tikslingai¹⁰ siekiama joje įkalinti visuomenę – tai įvyko neplanuotai, pasikeitus politinėms, ekonominėms ir socialinėms aplinkybėms. Anot U. Becko, turint omenyje daugiaspektę rizikos prigimtį, kaltųjų paieška sunkiai įmanoma, o atsakomybės perkėlimas yra žalingas. Procedūrų, kurios atsakomybę už produkuojamas pasekmes perkeltų tiesiogiai už jas neat-sakingiems individams, kūrimas yra neperspektyvus ir sunkiai pritaikomas (kadangi rizikos „gaminamos“ sistemškai, o tiesiogiai kaltų individų nėra). Atsakomybės už fatališkas rizikos visuomenės tendencijas perkėlimo strategiją konkrečioms individams palaiko politinės ideologijos ir stambusis kapitalas.

⁷ Vidutinis metinis šilumos sunaudojimas pastatuose Lietuvoje siekia 220 kWh/m², t. y. daug daugiau nei, pvz., Skandinavijos šalyse, kur per metus pastatams šildyti sunaudojama vidutiniškai 128 kWh/m². Vadinas, padidinus šilumos sunaudojimo efektyvumą, gyventojams gerokai sumažėtų mokesčių už šildymą našta ir kartu būtų sumažintas šiltnamio efektą sukeliančių dujų išmetimas.

⁸ Nestebina, jog Lietuvos energetikos sistemos saugumo analize bei saugumo didinimo scenarijų paieškomis rūpinasi gausėjantys mokslininkų sambūriai: paminėtinos skirtingais aspektais energetikos sistemą tyrinėjanti Lietuvos mokslininkų gausios pajėgos, vykdančios įvairius (tarptautinius ir nacionalinius) tyrimų projektus Lietuvos energetikos institute, Vytauto Didžiojo universitete, Strateginių tyrimų centre, neseniai įsikūrusiame Energetinio saugumo centre (prie URM), bei didžiulė jų produkcijos sklaida tiek straipsniuose, kolektyvinėse monografijose, tiek įvairiose strategijose, tiek tarptautinėse mokslo konferencijose.

⁹ Prieiga per internetą: <http://www.atnaujinkbusta.lt/index.php/lt/p/atnaujink-busta/apie-programa/statistika>

¹⁰ Kita vertus, labai tikėtinas ir priešingas teiginys – sovietinis režimas siekė viską kontroliuoti, o centralizuotos komunikacijos yra totalitarinio režimo dalis, bet ir šiuo atveju iš čia kylanti rizika buvo neplanuojama.

Organizuoto neatsakingumo reiškinys apibūdinamas dviem viena kitą papildančiomis ir tuo pat metu prieštaraujančiomis nuostatomis. Tikėjimas progresu, moksliniu racionalumu ir ekspertų nuomonės valdžia, atsisakant pripažinti pačiame modernizacijos procese slypinčias grėsmes, viena vertus, ir tuo pačiu metu kaltų ieškojimas siekiant priskirti atsakomybę už sistemiskai produkuojamas pasekmes, kita vertus, prisideda prie savižudiškų rizikos visuomenės tendencijų (Beck 1998). Tokiu būdu formuojasi ydinga tendencija, kai ieškoma kaltųjų atsisakant pripažinti, jog riziką ir grėsmes gali kelti pati modernizacijos plėtra. Kaltųjų paieška ir siekis priskirti atsakomybę atskiriems individams bei nesugebėjimas įžvelgti sisteminės negerovės atitraukia dėmesį nuo esminių problemų, todėl jos lieka nesprenžiamos.

Lietuvoje energetinio saugumo aktualijos jau kuris laikas įsivertino kaip vieni svarbiausių politinės darbotvarkės klausimų. Nuo pat Nepriklausomybės atkūrimo pradžios energetinės temos pasitelkiamos kaip svarbūs politinės kovos įrankiai. Pavyzdžiui, „Mažeikių naftos“ privatizavimo procesas ilgą laiką buvo svarbiausias politinės legitimacijos „koziris“ tiek pagrindinėms šalies partijoms (Lietuvos socialdemokratų partijai ir Tėvynės sąjungai-Lietuvos krikščionims demokratams), tiek naujai gimusioms (Naujajai sąjungai (Socialliberalams)). Galiausiai ši istorija leido sužibėti vėliau liūdnei pagarsėjusiam eksprezidentui R. Paksui (ir jo įkurtai partijai Tvarka ir teisingumas). Vėliau, pasikeitus jėgų balansui tarp politikų bei iškilus naujoms energetikos sektoriaus aktualijoms, politikai tarsi susikeitė vietomis: Leo.lt kūrimo (ir likvidavimo) istorija smarkiai prisidėjo prie socialdemokratų nuosmukio bei konservatorių iškilimo. Paminėtinos ir kitos energetikos aktualijos, kaip antai IAE uždarymas, dujų bendrovės „Dujotekana“ veikla, brangūs kaštai už centralizuotą šildymą bei iš to kylanti namų renovacijos problema ir t. t., kurių kontekste vyksta aštrios politinės kovos.

Dabartinei galios pozicijai (konservatoriams) plėtojant svarbius energetikos projektus (Visagino AE ir suskystintų dujų terminalo statybas ir kt.), kuriems visuomenė nėra palanki, socialdemokratams skubėjo tuo pasinaudoti. Pastarieji teigė, jog dėl pirmojo klausimo reikia skubiai rengti visuomenės referendumą (tuo siekiama ne tiek išsiaiškinti visuomenės nuomonę, kiek diskredituoti konservatorių vykdomą politiką) dėl Visagino AE statybos, ir kartu pažymi, jog terminalo statybos yra per brangios Lietuvai¹¹. Įdomu tai, jog abu šie projektai buvo įtvirtinti Energetikos strategijoje (2007), priimtoje socialdemokratų valdymo laikais, tad būtų galima teigti, jog dabartinė valdžia tik užtikrina jų tęstinumą, o oponentai iš esmės prieštarauja savo anksčiau vykdytai politikai¹². Galima sakyti, jog tai yra pavyzdys, kai tikslas identifikuoti kaltus tampa svarbesnis už pačios problemos sprendimą. Nepaisant garsaus ir audringo kalbėjimo viešojoje erdvėje, net ir praėjus daugiau nei dviem dešimtmečiams, centralizuoto šildymo klausimas nėra išspręstas (nėra ir aiškios nuostatos, ką reikėtų daryti)¹³.

Anot U. Becko, organizuoto neatsakingumo reiškinys paaiškina, kaip ir kodėl šiuolaikinės institucijos privalo neišvengiamai pripažinti katastrofos realybę ir kartu neigti jos egzistavimą maskuojant jos kilmę ir užkertant kelią kompensavimui bei kontrolei (Beck

¹¹ Prieiga per internetą: <http://verslas.delfi.lt/energetics/socdemai-pritaria-referendumui-del-visagino-ae-oduju-terminala-vadina-per-brangiu-lietuvai.d?id=58150296>

¹² Ši atsakomybės priskyrimo tendencija, kai užsiimama teisinių ir politinių procedūrų kūrimu siekiant perkelti atsakomybę kitiems (nebūtinai tiesiogiai už tai atsakingiems individams), ignoruoja sistemiskai produkuojamų rizikų grėsmę. Iš esmės politikų bei institucijų atsakomybės vengimas ar prisiėmimas už atliktus ar neatliktus „nuopelnus“ tik maskuoja jų neveiklumą.

¹³ Prieiga per internetą: <http://www.spinter.lt/site/lt/vidinis/menuop/9/home/publish/MjIzOzk7OzA=>

2005: 224; Leonavičius, Genys 2011). Rizikos ištakos pasipildė papildoma dimensija: greta organizuoto neatsakingumo reiškinių rizika tapo politinės kovos priemone. Šiandien didelė visuomenės dalis yra energetikos sistemos įkaitai ne vien dėl fizinės priklausomybės centralizuoto šildymo tinklui, sprendimų priėmėjų neveiklumo ar nesugebėjimo išspręsti šios problemos, bet ir dėl nuolatinio jos eskalavimo sukuriant rizikos „pavojų“ bei realiai nesudarytos galimybės gyventojams priimti savarankiškus ir individualius sprendimus išsilaisvinant iš centralizuoto šildymo. Ilgalaikis nesugebėjimas susidoroti su visuomenę kamuojančiomis problemomis tarsi institucionalizuoja visuomenės nerimą. Perfrazuojant U. Becką, energetikos sistemos pavojai ir grėsmės yra tarsi „socialiai konstruojami ir gaminami „kvazisubjektai“, tarsi galingi ir nekontroliuojami „veikėjai“, delegitimuojantys ir destabilizuojantys valstybinių institucijų gebėjimus kontroliuoti energetikos plėtrą ir visuomeninį saugumą apskritai“ (Beck 2005: 225).

APIBENDRINIMAS

Rizikos visuomenės būklė apibrėžiama sąveikaujant objektyviems ir konstruktyvistiniams (subjektyviems) rizikos kūrimo mechanizmams. Pastarųjų samplaika griaua bandymus nuspėti realų potencialios katastrofos įvykį ir įstumia visuomenę į tarpinę – saugumo ir destruktijos – būklę. Taigi besiformuojanti rizika permelkia mąstymą bei veiklą, taip apsunkindama daugelį energetikos sistemos rizikų ir grėsmių (šiuo atveju – centralizuoto šildymo problemos) suvaldymą ar išsprendimą.

Energetikos sistemos rizikos formuojasi susiduriant ir konkuruojant skirtingiems politiniams, ekonominiams, techniniams ir socialiniams veiksniams. Centralizuoto šildymo atvejo analizė atskleidė objektyvios ir konstruktyvistinės rizikos dialektiką. Viena vertus, didžioji dalis žmonių, gyvenančių daugiabučiuose, yra energetikos sistemos įkaitai dėl fizinės priklausomybės nuo centralizuoto šildymo infrastruktūros (objektyvus lygmuo), kita vertus, energetikos sistemos rizikų bei pavojų panaudojimas politinėms kovoms, imitacinės atsakomybės priskyrimo tendencijos ir abstraktūs atsakomybės perkėlimo bandymai (konstruktyvistinis lygmuo) iš esmės ignoruoja sistemiskai produkuojamų rizikų grėsmę bei maskuoja sprendimų priėmėjų neveiklumą.

Organizuoto neatsakingumo aspektas atskleidžia rizikos visuomenės paradoksą, apibūdinantį dualistinę rizikos – rizikos kūrimo ir jos nepripažinimo – prigimtį. Analizė rodo, kaip energetikos sistemos plėtra (ir iš to išplaukiančios rizikos bei grėsmės) tampa politinės kovos (konkrečioms partijoms siekiant politinės legitimacijos) instrumentu. Kitaip sakant, dėl galimybės apibrėžti energetikos sistemos rizikas bei grėsmes konkuruoja skirtingi veikėjai, reprezentuojantys skirtingas pozicijas ir siekiantys skirtingų tikslų. Turint omenyje, jog rizikos visuomenėje rizika formuojasi autonomiškai (todėl neįmanoma identifikuoti kaltųjų), šie ginčai gali tęstis be galo ir nesibaigti aiškia kurios nors grupės pergale, taip atitolinant sėkmingų sprendimų priėmimų dėl konkrečios grėsmės (šiuo atveju – centralizuotos šildymo sistemos). Vadinasi, egzistuoja realus pavojus, jog „svarbiausiais“ argumentais taps daugiausiai ir efektyviausiai atstovaujami kažkurių veikėjų argumentai, tačiau pastarieji nebūtinai bus optimaliausi apibrėžiant energetikos sistemos rizikas ar pasirenkant grėsmių suvaldymo strategijas.

Tuo galime įsitikinti analizuodami centralizuoto šildymo problemą (ir kitas energetikos politikos nuostatas bei jų įgyvendinimą). Tyrimai rodo (Augutis ir kt. 2009a; Janeliūnas, Molis 2006; Molis 2006), jog tiek mokslininkai, tiek specialistai, tiek politikai ne tik žino pagrindines šalių kamuojančias energetikos problemas, jų pasekmes, bet ir išsako įvairias jų sprendimų

strategijas¹⁴ (Genys, et al. 2012), tačiau nė vienos jų nepavyksta nuosekliai ir efektyviai įgyvendinti praktikoje. Iš čia kyla keletas klausimų, į kuriuos padėtų atsakyti papildomi tyrimai: kodėl specialistai, disponuojantys vadinamuoju *know-how* metodu, neprileidžiami arba patys neįsitraukia į energetikos problemų sprendimų priėmimą; kodėl linkstama nuo to atsitraukti, o ne eiti į viešumą; ar tikrai (ir koku lygiu) sėkmingas energetikos politikos realizavimas yra stabdomas politinių jėgų tarpusavio kovų? Visa tai verčia plėtoti organizuoto neatsakingumo tyrimus analizuojant konkrečias šio reiškinių įsigalėjimo strategijas, diagnozuojant išbuojimo mastą, atskleidžiant šio neigiamo reiškinių įveikos galimybes bei efektyvias energetikos politikos įgyvendinimo alternatyvas.

Gauta 2012 05 28

Priimta 2012 11 10

Literatūra

1. Augutis, J. 2012. „Energetinio saugumo lygio vertinimas – metodologiniai siūlymai“, *Energetinio saugumo akcentai* 1(10): 2–4.
2. Augutis, J.; Krikštolaitis, R.; Matuzienė, V.; Pečiulytė, S. 2009. “Assessment of Energy Supply Indicators for Lithuania”, in *Safety Reliability and Risk Analysis: Theory Methods and Applications*. Taylor & Francis Group, 3101–3107.
3. Augutis, J.; Krikštolaitis, R.; Matuzienė, V.; Pečiulytė, S. 2009a. “Assessment of Lithuanian Power Supply Security Depending on Nuclear Energy”, *Safety and Security Engineering: Third International Conference on Safety and Security Engineering*, Rome, Italy, July 1–3, 2009, 235–247. [ISI Proceedings]
4. Bauman, Z. 2007. *Globalizacija. Pasekmės žmogui*. Vilnius: Apostrofa.
5. Bauman, Z. 2011. *Vartojamas gyvenimas*. Vilnius: Apostrofa.
6. Beck, U. 2005. “Risk Society Revisited: Theory, Politics and Research Programmes”, in *The Risk Society and Beyond*, ed. B. Adam. London: Sage Publications, 211–229.
7. Beck, U. 1998. “The Politics of Risk Society”, in *The Politics of Risk Society*, ed. J. Franklin. Cambridge: Polity Press, 9–22.
8. Beck, U. 1992 (1986). *Risk Society: Towards a New Modernity*. New Delhi: Sage.
9. Buzar, S. 2007. *Energy Poverty in Eastern Europe*. Ashgate Publishing Limited.
10. Elliott, A. 2002. “Beck’s Sociology of Risk: A Critical Assessment”, *Sociology* 36(2): 293–315.
11. Genys, D.; Aleksandravičius, E. 2012. „Bendro vardiklio beieškant – Lietuvos energetinio saugumo orientyrai ekspertiniu požiūriu“. *Politikos mokslų almanachas* 12: 63–84
12. Giddens, A. 1991. *Modernity and Self-Identity*. London: Polity Press.
13. Giddens, A. 1999. *Risk*. RUNAWAY WORLD. Lecture. 2. Prieiga per internetą: http://news.bbc.co.uk/hi/english/static/events/reith_99/week2/week2.htm
14. Gudzinskas, J.; Lukoševičius, V.; Martinaitis, V.; Tuomas, E. 2011. *Šilumos vartotojų vadovas*. Vilnius: Šilumos tiekėjų asociacija.
15. Janeliūnas, T.; Molis, A. 2006. “Energy Security of Lithuania: Challenges and Perspectives”, *Lithuanian Political Science Yearbook*. Vilnius: Institute for International Relations and Political Science, 200–223.
16. Jasanoff, S. 1999. “The Songlines of Risk”, *Environmental Politics* 9(2): 135–153.
17. Lash, S.; Wynne, B. 1992. “Introduction”, in U. Beck. *Risk Society: Towards a New Modernity*. New Delhi: Sage.
18. Leonavičius, V.; Genys, D. 2011. „Energetinio saugumo sociologija ir rizikos visuomenė“, *Filosofija. Sociologija* 22(4): 394–404.
19. Leonavičius, V. 2008. „Sovietinė modernizacija: socialinės sistemos ir socialinio veikėjo sąveika“, *Darbai ir dienos* 49: 219–233.
20. Molis, A. 2006. *Lietuvos geoenergetinio saugumo politikos gairės ir Lietuvos geoenergetinių alternatyvų paieškos trumpuoju ir vidutiniu laikotarpiu*. Vilnius: Strateginių studijų centras.

¹⁴ Tiesa, nėra vieningos ir įtvirtintos nuomonės dėl konkrečios energetikos politikos perspektyvumo ir naudingumo, tačiau demokratinėje visuomenėje nuomonių išsiskyrimas dėl visuomeninio gyvenimo organizavimo yra natūralus reiškinys. Šiuo atveju svarbu tai, jog egzistuoja skirtingi (daugiau ir mažiau) pagrįsti scenarijai, kaip įveikti energetikos problemas.

21. *Nacionalinė energetikos strategija*. 2007. Lietuvos respublikos ūkio ministerija, Žara.
22. *Nacionalinė energetikos (energetinės nepriklausomybės) strategija*. 2011. Vilnius: Lietuvos energetikos ministerija.
23. Pilibaitytė, V. 2010. *Nuclear Energy Discourses in Lithuania and Belarus*. Master of Science Thesis. Budapest: Central European University.
24. Scott, A. 2005. "Risk Society or Angst Society? Two Views of Risk, Consciousness and Community", in *The Risk Society and Beyond*, ed. B. Adam. London: Sage Publications, 33–46.

VYLIUS LEONAVIČIUS, DAINIUS GENYS

The risk society: the case of central heating system in Lithuania

Summary

The aim of the article is to reveal the processes of risk formation which creates concrete hazards for the Lithuanian society, by analyzing one of the most problematic aspects of energetic system – central heating system. The article tries to show how the society became a hostage of the energetic system under different periods of modernization. The first part aims at analyzing how it came that the centralized heating system (which at the time was considered as “progressive”) today causes great discomfort for a bigger part of the country’s population. The second part analyzes the phenomena of organized irresponsibility, which reveals the paradox of risk society (by describing the dual nature of the risk – creation of the risk and avoidance of political responsibility), that explains why this very well known problem has not been solved out so far.

Key words: risk society, hazard, organized irresponsibility, central heating system